

УДК [398.21(=161.2):316.64(=1:477.82-2)"193/194"]:
930.2
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2022.02.349>

МІЖ ПОЛЯКАМИ, НІМЦЯМИ ТА «СОВЕТАМИ»: НАРОДНІ НАРАТИВИ ПРО АНТИУКРАЇНСЬКІ АКЦІЇ В ОКОЛИЦЯХ ЛУЦЬКА

Оксана ЧІКАЛО
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1636-3397>
кандидатка філологічних наук,
старша наукова співробітниця,
Інститут народознавства НАН України,
відділ фольклористики,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: chikalooksana@gmail.com

Проаналізовані народні оповідання, які відображають на-родну візію історичних подій та обставин суспільного жит-тя на Волині кінця 1930-х — початку 1940-х років. На-ративи розглянуті крізь призму особистого досвіду опові-дачів — учасників та свідків трагічних подій зазначеного періоду. *Мета* публікації — проаналізувати усні опові-дання про антиукраїнські каральні акції довкола Луцька, що відбулися в першій половині 1943 р. на Волині, розглянути базові концепти, а відтак сюжетно-мотивний фонд, що ілю-струє народну інтерпретацію суспільно-політичних процесів та народного побуту у часи Другої світової війни. *Об'єктом дослідження* стали народні наративи, записані під час польових обстежень терену довкола Луцька (2019).

Синтезовані *методи*, підпорядковані меті розвідки: структурно-семіотичний та структурно-типологічний, які да-ють змогу аналізувати народні наративи як сукупність скла-дових частин та їхню семантику. Міждисциплінарний метод уможливив залучення матеріалів з інших наукових галузей: історії, етнології, етнопсихології, статистики. Завдяки ви-користанню цих напрацювань можна розкрити особливості відтворення історичних подій крізь призму народного епосу. Невід'ємним є *метод* польових досліджень, який уможли-вив фіксацію наративів про події часів Другої світової війни на Волині, дав змогу з'ясувати особливості побутування та поширення народних оповідань зазначеної тематики.

Ключові слова: наратив, народне оповідання, концепт, тема, мотив, семантика, оповідач, етностереотип.

Oksana CHIKALO
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1636-3397>
Candidate of Philological Sciences,
Senior Researcher,
Institute of Ethnology
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
department of folklore,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: chikalooksana@gmail.com

BETWEEN POLES, GERMANS AND «SOVIETS»: FOLK NARRATIVES ABOUT ANTI-UKRAINIAN ACTIONS NEAR LUTSK

Subject of study The article analyzes folk tales that reflect the folk vision of historical events and modern social life in Volhynia in the late 1930s — early 1940s. Narratives are considered through the prism of personal experience of narrators — participants and witnesses of the tragic events of this period.

The purpose of the publication is to analyze oral stories about anti-Ukrainian punitive actions around Lutsk, which took place in the first half of 1943 in Volyn, to consider basic concepts, and thus the plot-motive fund, illustrating the popular interpretation of socio-political processes and life during World War II.

The *object of the research* are folk narratives recorded during field surveys of the area around Lutsk (2019). These are folk tales about punitive actions against Ukrainians carried out by German units, Polish police or settlers from the so-called «sites», as well as works about national liberation struggles in Volhynia in the first third and middle of the twentieth century, which are still carried by participants and witnesses to that struggle, as well as their descendants.

The article synthesizes the *methods* subordinated to the purpose of exploration: structural-semiotic and structural-typological, which allow to analyze folk narratives as a set of constituent parts and their semantics. The interdisciplinary method made it possible to attract materials from other scientific disciplines: history, ethnology, ethnopsychology, statistics. The use of the achievements of these industries allows us to reveal the peculiarities of the reproduction of historical events through the prism of the folk epic. An indispensable method is field research, which made it possible to record narratives about the events of the Second World War in Volhynia and made it possible to find out the peculiarities of the existence and distribution of folk tales on this topic.

Keywords: narrative, folk tale, concept, theme, motive, semantics, narrator, ethnostereotype.

Вступ. Опрацьовуючи народну прозу про події Другої світової війни, виокремлюємо цілий спектр тем, що відображають народну візію одного зі струсів, який зазнала наша нація у ХХ столітті. Зокрема йдеться про розповіді, які акумулювали інформацію про трагедію на Волині 1940-х років. Ці наративи відображають драматичні події, в епіцентрі яких опинилися українці, поляки та представники інших національностей під час Другої світової війни. Відгомін цієї біди відчуваємо і до сьогодні. Як пише сучасна дослідниця Оксана Каліщук, «разом з іншими подіями (нищення українських сіл відділами польського підпілля, у т. ч. Армії крайової) в роки Другої світової війни ... належать до тих питань у студіях українсько-польських відносин, які викликають не однозначну оцінку і жваву наукову полеміку, а й стимулюють загострення політичних, національних чи соціальних суперечок» [1, с. 7]. Травматичний досвід, який зазнали українці внаслідок цих подій, на жаль, деструктивно впливає на подальші покоління. Тому він потребує не тільки проговорення, а також міждисциплінарного наукового аналізу на рівні етнопсихології, етнології, культурології, а також фольклористики.

Про українсько-польський конфлікт у часи Другої світової війни дізнаємося не тільки з офіційних історичних документів, які часто вповні не відтворюють духу того часу. Відчути його допомагають усні оповідання, які акумулювали інформацію про той період, переломлену крізь призму особистої чи родинної історії. Оповідачі зазвичай були безпосередніми дійовими особами чи свідками, а далі їхні розповіді підхопило молодше покоління респондентів. Саме через них відбувається трансляція історичної пам'яті: від спогадів до фольклорних текстів, сформованих за канонами народної традиції. Тому нас зацікавили ці зразки народної прози, які стали об'єктом розгляду представленої розвідки.

Тема Волинської трагедії дуже багатогранна і розпрацьовується в українській історичній науці відносно недавно, від часу відновлення незалежності України. Натомість польські науковці звертаються до неї тривалий час, однак надто її політизують для штучного «підігрівання» міжетнічної ворожнечі між Польщею та Україною. Такий підхід шкодить об'єктивному аналізу усіх аспектів трагедії, що сталася на Волині та Холмщині на початку 1940-х років.

О. Каліщук окреслює два підходи, сформовані в обох державах, щодо осмислення українсько-польських взаємин — панівного «традиційно-націоцентричного», за яким обидва сусідні народи протиставлялися як запеклі суперники у боротьбі за території, та «модерністсько-поліцентричного» — суть якого у «...відмові від перекладання однобічної вини на польську чи українську сторони й урахування природних національних вимог кожної з них» [2, с. 23]. За роки незалежності новітня українська історіографія збагатилася низкою монографічних, документальних, мемуарних, бібліографічних видань [3]. Варто виокремити історичні та усноісторичні праці Я. Антонюка, Я. Борщика, В. В'ятровича, І. Галайчука, Г. Грінченко, Р. Грицьківка, Л. Зашкільняка, І. Ільюшина, О. Каліщук, О. Лисенка, О. Морозової, І. Мищака, О. Маруценка, А. Олещука, І. Пущука, В. Солдатенка, О. Сухого та інших.

Одні з першопрохідців, які розпочали непросту справу фольклористичного аналізу народних оповідань про національно-визвольні змагання та Рух Опору ХХ століття, були наукові співробітники відділу фольклористики Інституту народознавства НАН України Є. Луньо та О. Кузьменко. Вони є авторами розвідок про народну прозу періоду Першої та Другої світових воєн та міжвоєнтя, розробниками методики фіксації, систематизації записів та наукового опрацювання цих усних оповідань. До аналітичного опрацювання народної прози цього періоду зверталися Г. Дем'ян, С. Мишанич, О. Брицина, Р. Кирчів, В. Сокіл, Г. Сокіл, Г. Кравцова, однак аналізувати усноісторичний матеріал про Волинську трагедію, зокрема у контексті усної народної творчості розпочали Марія Качмар [4, с. 204—220], Марина Демедюк [5, с. 898—905] та Оксана Чікало [6, с. 558—562]. Вони упродовж кількох років фіксували фольклорні матеріали від літніх респондентів з різних місцевостей Волинської області, дослідження яких вилилися у низку фольклористичних розвідок, які торкаються специфіки зображення драматичних, трагічних та героїчних сюжетів, мотивів та образів.

Таким чином, фольклористичних праць, присвячених особливостям відображення подій на Волині кінця 1930-х — початку 1940-х років, не так і багато. Цим і зумовлена *актуальність* представленої статті, яка розкриває специфіку мотивів, аку-

мультимедійних в рамках певних базових семантичних згустків — концептів, які охоплюють різноматичні наративи.

Мета статті — проаналізувати не стільки історичні події, факти, підтвердженні документально, а розглянути усні оповідання про Волинську трагедію періоду Другої світової війни, зокрема про антиукраїнські каральні акції в околицях Луцька (квітень—липень 1943 року), розглянути базові мотиви, що ілюструють народну інтерпретацію суспільно-політичних процесів та народного побуту того часу, адже, як пише О. Бріцина, аналізуючи народні оповідання, «...важливо побачити за ними ту історичну правду, яка відбиває історію світорозуміння, оцінок та прагнень народу, а також негативне ставлення до тих чи інших явищ» [7, с. 136].

Об'єктом та джерельною базою дослідження стали народні наративи, які записали О. Чікало та М. Качмар під час польових обстежень терену довкола Луцька. Це народні оповідання про каральні акції супроти українців, які здійснювали німецькі підрозділи, загони польської поліції чи осадників з так званих «пляцувок», а також твори про національно-визвольні змагання на Волині першої третини та середини ХХ століття, носіями яких ще є учасники і свідки тієї боротьби, а також їхні нащадки. Корисним джерелом став масштабний збірник матеріалів І. Пущука «Волиняни про «Волинь-43»: українська пам'ять про польську експансію на український північний захід у 1938—1944 рр.: усно-історичні свідчення (Волинська область, Рівненська область, Південна Волинь (Кременеччина), Берестійщина, Підляшшя, Холмщина)» [8], у якому віднайдені варіанти оповідань, записані раніше від респондентів, які, на жаль, вже відійшли у засвіти.

Основна частина. Сучасна гуманітаристика: історія, етнологія, етнопсихологія, соціологія, фольклористика активно послуговуються поняттям колективна пам'ять, беручи за вихідну точку багатьох досліджень, в тому числі і міждисциплінарних. До наукового обігу його запропонував французький соціолог М. Хальбвакс, який обґрунтував твердження про неможливість існування індивідуальної пам'яті та її повну залежність від колективної. На думку сучасної дослідниці Г. Грінченко «...він відхиляє індивідуальність навіть на рівні сприйняття й формування образів...» [9, с. 10—12].

Згадане твердження викликає низку застережень, зумовлених нівелюванням ролі виконавця, спектр знань та ступінь поінформованості якого в сучасному суспільстві значно ширший, ніж у кінці ХІХ чи навіть у середині ХХ століття. Цей аспект, без сумніву, впливає на формування усних наративів про події міжвоєнного періоду та Другої світової війни на Волині. Степан Мишанич зазначав про особу оповідача, що «у способі та формі відтворення навколишньої дійсності в усних оповіданнях більшою мірою, ніж у легендах і переказах, відчувається позиція оповідача щодо зображуваних подій; тут наочно спостерігаємо своєрідність епічного ракурсу, точка зору оповідача на об'єкт зображення» [10, с. 303]. Однак це не означає, що наративи є цілковито авторськими творами. Оповідач-ретранслятор укладає інформацію в готові традиційні епічні блоки, які забезпечують їй тривале збереження у діахронії.

Необхідно зауважити, що аналізувати наративи зазначеного періоду виявилось непросто, бо їх довелося розглядати з різних ракурсів. Передусім ми звернули увагу на тематичний спектр, яким оперують виконавці, адже саме він обумовлює морфологію текстів, семантику сюжетів, мотивів, образів (якщо більш об'ємно — то формує особливу концептосферу, притаманну творам воєнної тематики).

Методологічний підхід для аналізу наративного матеріалу, який базується на понятті «концепт», запропонувала О. Кузьменко. Він корисний для того, аби пояснити не тільки природу та мотивацію певних подій та вчинків людей, а, передусім, проаналізувати засоби, якими послуговувалися оповідачі для їхнього відображення в усних оповіданнях. Дослідниця виокремлює головні семантичні згустки, які є виразниками «ментальних та психологічних ресурсів свідомості, дозволяють виявляти різні виміри життєвого досвіду: мовний, естетичний, чуттєвий, релігійний, гендерний тощо» [11, с. 188].

Однією зі сторінок усної історії про події Другої світової війни, на якій зосереджуємо увагу у цій публікації, є антиукраїнські каральні акції довкола Луцька, а відтак і наративи про них, що є предметом аналізу. Усні оповідання зазначеного періоду умовно поділяємо на кілька тематичних груп, які слід розглядати крізь призму часо-просторової системи координат, межевою точкою на якій стала війна. Твори цього величезного масиву відображають:

а) передумови міжетнічного конфлікту; б) початок війни — німці-українці-поляки; в) діяльність ОУН—УПА під час війни; г) антиукраїнські каральні акції.

Передумови міжетнічного конфлікту проаналізовані вже у попередніх публікаціях [6, с. 558—562], тому тут лише зазначимо, що зазвичай респонденти розповідали про життя українців та їхніх сусідів-поляків та німців до початку війни. На побутовому рівні стосунки були достатньо толерантними, однак зародки протистояння вкорінені у глибших сферах, ніж побутові чи економічні відносини. Очевидно, що найвагомішою причиною ворожнечі була дискримінація прав та свобод українців з боку Польської держави, зокрема у гуманітарній площині. Українці відчували ігнорування, а зазвичай і зовсім агресивне відкидання своїх культурних та освітніх потреб. Дослідник трагічних подій на Волині під час Другої світової війни Богдан Гудь аналізує ситуацію, що склалася:

«... після смерті **Юзефа Пілсудського** у 1935 році, коли в «українській» політиці Республіки Польща здомінували підходи ендеції (*синонім польського шовінізму, загальна назва польських організацій національно-демократичного спрямування*), то ситуація на Волині дуже змінилася, зокрема, у напрямку зміцнення польського елемента: щоб долю цих земель вирішувало не місцеве українське населення, а польське. Посилилась колонізація, наведення православних на католицизм, знищення православних церков на Холмщині у 1937—1938 роках, безперечно, це все мало вплив на Волинь» [12].

Наративи про події довкола Луцька в часі німецької окупації, становлять кількісно великий масив, для якого характерним є принцип побудови на основі традиційних для фольклорних творів бінарних опозицій, таких як колись/тепер, свій/чужий, смерть/життя, добрий/злий, високе/низьке та інших. Для них притаманне протиставлення минулого і сучасності та ідеалізація традиційного світогляду, звичаїв та побуту предків, антитезою до яких є війна з її деструктивними чинниками, що відображені в новітніх епічних наративах.

Важливим є хронотоп народної прози, часопросторова система координат, на якій своєрідною точкою відліку, стала війна. Темпоральне обрамлення цих наративів побудоване на контрасті «до ві-

йни» / «під час» або «після війни». Війна — подія настільки релевантна для народного середовища, що оповідачі, окреслюючи хронотоп наративів про українсько-польське протистояння, неодмінно беруть її, за відправну точку.

Народна інтерпретація поняття «**війна**» [11, с. 237] — одного з базових в усному епосі ХХ століття, залежала від зовнішніх обставин, зокрема від просування фронту і того, як нова влада організувала життя на окупованих територіях. Цілоком природньо, що війну трактували, як руйнівні зміни у житті людей. Якщо розкласти семантику цього концепта на спектр різних значень, уявлень та відчуттів, то в усних наративах вони виявляються по-різному:

- а) як звільнення від радянської влади;
- б) як страх через смертельну небезпеку (ймовірну загибель від советів, німців, поляків і українського підпілля («Свої своїх не шкодували. Це війна — страшне!»)¹;
- в) з обережним оптимізмом, який ґрунтувався на тому, що українці виборюватимуть власну державу.

З огляду на це концепт «війна» є фундаментальним, бо його семантичне поле об'єднує різноматичні наративи, які стосуються подій довоєнного часу, приходу різних окупантів та зміну влад що відображають межовий стан у житті людей, перехід від мирного життя до війни. Такі наративи є характерними для фольклору, оскільки, як пише О. Кузьменко, покликаючись на польського дослідника П. Філіпковського, усні наративи містять «непропорційно довгі епізоди» [11, с. 252] про її розв'язання.

Напередодні Другої світової війни «перші совети» та німці готували ґрунт для розгортання воєнних дій на території Волині. Оповідна традиція засвідчує, що ще до свого приходу вони організували агентурну мережу, яка проникла зі сходу України і вела агітаційну діяльність на користь кожної з держав. Для наративів того часу характерний мотив «ворожа пропаганда/шпигунство». Про арешти советських агентів згадує Ганна Мельник:

¹ Записали М. Качмар та О. Чікало 19.08.2019 р. в с. Великий Омеляник Луцького району Волинської області від Корольчук Тетяни Тимофіївни, 1927 р. н., Корольчука Олександра Валентиновича, 1955 р. н., Корольчука Івана Валентиновича, 1958 р. н., с. Великий Омеляник Луцького району Волинської області.

«Просипаюся — ой світиться, що то таке? Дивлюся, поліціяннти сидять. То забирають, бо приїхали вони на роверах, тоді ще тих машинів не було. Роверами вони всі їздили. І приїхали (поліціяннти. — О. Ч.), шоби тато сказав, де, хто живе, ті що вони мали вже записані, шоб їх арештувати і мати вже, в свою поліцію забрати. За радянську пропаганду. Пропагандисти сюда пробиралися і тут ночами робили такі збори. І давай там проводити: «А то панська Польща. А ви на поляків робите, а то в нас вже то-то ж, вже радянська влада була»².

Так само й німці ще до війни налагодили систему інформування про стан справ на територіях, які планували невдовзі окупувати. Зафіксовані варіанти мотиву **про шпигування**, які засвідчують підривні і розвідувальні дії на користь Німеччини:

«Все можливо. І ті були. І німецькі були. От мама хай розкаже за цього Альберця, що... І Альберцьо такий. Він — якби фольсдойч [13, с. 422]. Німець отут. І до такої жінки причепився, то бідової, що трошки оком косила. От. Варка. Казали. Він біля неї собі там жив. А сам ходив все аеродроми фотографував савецькі. Все. Тут вже був тридцять дев'ятий, сороковий, сорок перший рік. І тільки перші місяці війни, батько побачив, бо се на очах в нього. Перші місяці війни, перші дні війни навіть, він в чині оберлейтенанта. Як батько казав, каже, а парабеум на ньому о, на танкетці приїжає в село. І машину уставив в цьому во, та, в клуні ... А той Альберцю, маючи те все, хто знає, де й голову склав. Може, й до Києва не дійшов. Війна — то страшене»³.

Незважаючи на контроль польської влади, «большевики» після свого недовгого перебування на Волині та перед приходом німців залишили гори замордованих і розстріляних в Луцькій тюрмі. Наративи про трагедію цієї в'язниці становлять окремий тематичний цикл, який ще потребує аналізу в окремій роз-

відді. Злочини, які відбулися у цій катівні, викликали неабияке збурення та подальший спротив українців радянській владі. У народних оповіданнях, розстріляні, замордовані в'язні «загинули за Україну». У мотиві предикати «боровся» і «страдав» за Україну вжито, як синоніми:

«[А за що то їх там в ту Луцьку тюрму взяли?] За що ж їх брали в цю тюрму? За те саме. За Україну. За Україну. Хто, хто страдав за Україну, хто боровся за тебе, то тії брали. Молоді найбільше»⁴.

Інформативним є наратив Віктора Коритка зі села Підбереззя, батько якого був в'язнем цієї катівні:

«Ну забрали його ... на Луцьк етапували. Та і все. З нашого села були в Луцькій, ну то вже так під час розстрілу, то двадцять три людини, які попали під розстріл з нашого села, з одного Підбереззя. Але там, бачите, було поетапно. Там десять місяців ото слідство: пресували там, визивали на допити — все, як має бути. Як тільки там не іздівалися! Роздягали, батько казав, збивали, засовували, стріляли понад вухом, що так і так, признавайся. Батько мій нічого не признався, нічого. Він кає: «Я нічого не знаю!» Нікого не видав, нічого. Все. Ну десять місяців проходило і тоді на етап. Тройка НКВД там приходили. Значить, судтройка раз. Навіть того, що навіть хоть й ти сам не підписався, вони за тебе підпишуться. І все там. Давали вирок — десять, ну батькові дали вісім років. Ні за що! Ну типу, що він українець. Нікого не вбив, нікого, нічого не зробив, не вкрав. Такі були репресії»⁵.

Архітектоніка розповіді побудована на протиставленні концептів, які стосуються моральної сфери — «безчестя»/«гідність». До семантичного поля першого з них входять виражені у наративі дієслівними та іменними формами поняття:

- насильство: «збивали», «визивали на допити»;
- наруга над гідністю: «іздівалися», «роздягали», «засовували»;

² Записали М. Качмар та О. Чікало 13.08.2018 в с. Марковичі Горохівського р-ну від Мельник Ганни Савівни 1927 р. н. в с. Марковичі Горохівського р-ну Волинської обл.

³ Записали М. Качмар та О. Чікало 19.08.2019 р. в с. Великий Омеляник Луцького району Волинської області від Корольчука Олександра Валентиновича, 1955 р. н., с. Великий Омеляник Луцького району Волинської області.

⁴ Записали М. Качмар та О. Чікало 19.08.2019 р. в с. Заборолі Луцького району Волинської області від Гайдай Софії Федорівни, 1931 р. н., с. Заборолі Луцького району Волинської області.

⁵ Записали М. Качмар та О. Чікало 16.08.2018 р. в с. Підбереззі горохівського р-ну Волинської обл. від Коритка Віктора Дмитровича, 1961 р. н., с. Підбереззя Горохівського р-ну Волинської обл.

- фізичне знищення: «попали під розстріл».

Про **концепт «гідність»** та його більш ідейно на-снажений варіант — **«національна гідність»** йдеться у мотивах «нікого і нічого не видав» та «засудили, бо українець»: «Ні за що! Ну типу, що він українець. Нікого не вбив, нікого, нічого не зробив, не вкрав». У наведеному наративі оповідач протиставляє волю особистості нелюдській системі, яка хоча й здатна була знищити фізично, однак не змогла поневолити морально. Безправність людини була очевидно («Навіть того, що навіть хоть й ти сам не підписався, вони за тебе підпишуться»), але це не зламало волі і не заплямувало сумління людини.

Наведені наративи підтверджують, що на Волині зішлись інтереси кількох сил: поляків, «советів», німців та українців, які вже тривалий час боролися за власну незалежність і створення держави. Наративи, на відміну від «сухих» історичних документів, передають дух часу: тривогу, страх, занепокоєння, неспокій, якими було пронизане українська людність на цих територіях («Просипаюся — ой, світиться, що то таке?»). Часто, респонденти завершують свої оповіді сталим виразом — «війна — то страшно!», який перегукується з формулами, притаманними для фольклору Першої світової війни і є виразником стану, який пронизував усі прошарки суспільства, а у фольклорі реалізується у **концепті «страх»** [11, с. 263].

На зміну одному окупантові прийшов інший. У ході польових обстежень вдалося записати чимало варіантів наративу про захоплення Волині німцями:

«Німці зайшли в неділю. То вже була така погода хороша, раненько, ще сонце не сходило, як налетіли літаки. Начали бомбити Луцк. Через три дня, десь, мабуть, в четвер вже німці якраз пішли через наше село. Ну ми не бачили ні одного піхотинця. Всі були на машинах, танки і мотоцикли. Тоже зустріли їх, як кажуть, з хлібом і сіллю, от. Такі були всі, як підборені, як підібрані солдати всі. В закачаних рукавах, такі здорови. Відносились вони непагано. І в неділю, вже Луцк був зайнятий повністю»⁶.

З метою увиразнення тривожного враження від приходу чужинців, оповідач, на противагу військо-

вій потузі, яка принесла на рідну землю війну, протиставляє прекрасний сонячний літній ранок. Він контрастує з гулом техніки, брязканням зброї та ілюструє руйнування гармонії, яка існувала в ідеалізованому «колись». Типовим є й перше враження місцевого населення, зокрема зображення німецької армії — добре вишколеної та технічно забезпеченої. Після відкритих тюрем і виявлення жахливих більшовицьких злочинів, люди сприймали її, як визволительку, то ж зустрічали «як кажуть, з хлібом і сіллю», та й німці спершу ставилися до українців добре («відносились вони непагано»).

Тектонічні суспільно-політичні зрушення на західно-українських територіях напередодні Другої світової війни каталізувалися утисками та злочинами польської, радянської та німецької влад, які пришвидшили активізацію діяльності українського підпілля (діяльність ОУН та створення УПА). Організацію українських націоналістів сприймали, як серйозний чинник у боротьбі за українські інтереси. За історичними документами «у генеральній окрузі з ініціативи фракції ОУН почали створюватися органи української адміністрації. Особливо активно в цьому плані роботу вела бандерівська фракція. Слід зазначити, що ОУН (б) формування органів цивільної адміністрації розпочала нелегально ще до війни. Так, провідник ОУН (б) на теренах України І. Климів ще у травні 1941 р. віддав розпорядження про призначення в кожній області обласних революційних проводів, керівників галузей народного господарства та правоохоронних органів [14, с. 44].

Народна традиція фіксує оповідання про спротив українців німецькій владі, який реалізується через **концепт «опір»**, однак це не стільки політичний чи ідеологічний, а, передусім, соціальний:

«Но, через деякий час, то вже я не знаю, то вже з історії, то тіки по слуху було у мене. То, що я знав, коли Бандеру заарештували, ось тоді німці почали преслідувати, а вже організація ОУН була вже. Сильна була організація. Вона зв'язана була. І не тільки в селі, і в місті — всі вони зв'язувалися. Десь в начало сорок другого року, стали набор в Німеччину брати, всю молодьож забирати. От в той момент якраз протистояніє стало протів німця»⁷.

⁶ Записали М. Качмар та О. Чікало 20.08.2019 в с. Баїв Луцького району Волинської області від Мельничука Зосіма Вікторовича 1927 р. н. в с. Баєві Луцького району Волинської області.

⁷ Записали М. Качмар та О. Чікало 20.08.2019 в с. Баїв Луцького району Волинської області від Мельничука

Історичні джерела свідчать, що ставлення німців до українців кардинально змінилося після проголошення у Львові у червні 1941 року незалежності України [14, с. 45], однак народна традиція фокусується на дещо іншому аспекті. У наведеному оповіданні акумулюється інформація про протистояння німецького окупаційного війська та ОУН, яка стала на захист цивільного населення проти примусового вивезення на роботи до Німеччини. Ярослав Ісаєвич писав, що «вибухова ситуація виникла наприкінці 1942 р., коли окупанти посилили економічний визиск краю і розпочали масовий примусовий вивіз на роботу до Німеччини. Дедалі більше молоді скупчувалося в лісах, множилися випадки самостійних виступів проти окупантів» [15, с. 33].

За документальними свідченнями «увесь 1942 рік оунівці присвятили підпільній пропагандистській боротьбі проти нацистів і їхніх союзників. Згодом для захисту місцевого населення від окупаційного свавілля почали створювати збройні загони. В жовтні на спеціальній військовій конференції ОУН було ухвалене рішення про початок творення повстанських відділів, які згодом отримали назву Українська повстанська армія» [16]. Ці події відображені в оповіданні про передумови створення підрозділів УПА у Луцьку:

«В сорок другому році, літом, в нас була тут в Луцьку школа, Школа зелених агрономів. Ну та Школа зелених агрономів вона була повністю озброєна. Вони як воєнні були, а зелені вони називалися, щоб в їх зелене обмундированіє було. І ця школа дійсно, там вчили по сільському господарству: по агрономії і по медицині там вчили. Ну там са'мі українці були. І в сорок другому році, десь весною, організовується... як тут сказати, тут уже було організовано це повністю сполука. І ця школа повністю, з машинами, з вооруженієм виходить. Присоедінюється до них часть шуцманів — поліції. Часть остається, а часть це. І об'єднуються, тоді якраз і утворюється УПА — Українська повстанча армія»⁸.

Зосіма Вікторовича 1927 р. н. в с. Баєві Луцького району Волинської області.

⁸ Записали М. Качмар та О. Чікало 20.08.2019 в с. Баїв Луцького району Волинської області від Мельничука Зосіма Вікторовича 1927 р. н. в с. Баєві Луцького району Волинської області.

Наведений нарратив ілюструє, що народна традиція зберігає інформацію про те, що на окупованих землях німці формували загони допоміжної поліції за національними принципом (Selbsschutz — т. зв. шуцмани [14, с. 49]). На певному етапі українські підрозділи цих формувань перейшли до лав УПА, а поляки та німці активно співпрацювали у боротьбі з українським підпіллям та тероризували українське цивільне населення. Саме німці стали тією третьою силою [17, с. 192], яка діяла за принципом «поділяй і володарюй», та утверджували свою діяльність через підігрівання міжнаціональних конфліктів, зокрема між поляками та українцями.

У селі Гірка Полонка нам вдалося зафіксувати нарративи від Лідії Ланевської:

«[А де вони поділися, ті поляки?]. Ну як? Я знаю, де вони поділись. Мабуть, тоді, як стала вже воУйна... І воУни ж... Їдні пішли, казали, з німцями. Бо пішли в шуцмани. О мати казали, їдні пішли в шуцмани, до німців. Пішли перші поУляки, а не наші, УПА. Вони стали німцям поУмагати. Тоді наші пішли хлопці проті їх. Вони були... В шуцмани пішли багато. О. І тоді вони стали помагати німцям»⁹.

У наративах, які входять до семантичного поля концепту «**опір**» окреслюється протиставлення на рівні бінарних опозицій «свій»/«чужий»: «до німців пішли перші пуляки, а не наші — УПА». У цих зразках домінують дієслівні форми, які характеризують:

- рух, зміну влад: «пішли», «прийшли»;
- предикативні конструкції розкривають народну візію образу «ворог», який зображений узагальненими етнонімами — «поляки», «німці»: «пУмагали німцям», «пішли в шуцмани»;
- відповідники, які є неодмінними сюжетними елементами нарративів цієї тематики та входять до семантичного поля концепту «**знищення, смерть**»: «стріляли», «допитали», «давали вирок».

Концепт «смерть» об'єднує довкола себе нарративи про діяльність «пляцувок» [18] осередків польської самооборони, утворених за посередництвом німецької влади та напади їхньої залоги на українське населення сусідніх сіл. Аналізуючи цей величезний

⁹ Записали М. Качмар та О. Чікало 20.08.2019 р. в с. Гірка Полонка Луцького району Волинської області від Ланевської Лідії Дмитрівни, 1942 р. н., с. Гірка Полонка Луцького району Волинської області.

масив усних оповідей, простежуємо наскрізні мотиви, якими пронизані народні оповідання про події того часу — «поляки палили», «поляки мордували». Вони реалізуються в циклі наративів про злочини осадників колонії Антонівка або, як називають респонденти, Антоновка (у ті часи Антонівка Шепельська), у якій була молочарня, для охорони якої закладено «пляцувку». За свідченнями респондентів, які зібрав волинський дослідник польсько-українського конфлікту часів II світової війни Іван Пуцук, «у квітні 1943 року ця колонія стала базою підтримки шуцманського відділу поляків, який гітлерівці набрали для охорони своїх маєтків-штатсгугтів. Підпільне аківське керівництво з Луцька надіслало сюди колишнього поручника польської армії Яна Рерутку-«Джазгу», котрий узявся за його перетворення у фактичний підрозділ Армії Крайової. Осміливши, керівництво молочарні (яку контролювали шуцмани. — О. Ч.) додатково знову попросило й одержало від гітлерівців зброю, ніби потрібну для посилення охорони молочарні від «нахабніючих повстанців»... [8, с. 289].

Характерним для оповідей про Антонівку, передусім, є зневажливе артикулювання слова «пляцувка», яке вимовляють по-різному і містить негативну конотацію:

«Короче, в них тут, в поляків називається та **пілсувка**, чи як вона називалася була. Де їхній штаб був, де в них самооборона. [Пляцувка]. Во. Пляцувка. То вона була в Антоновці, була»¹⁰.

Асоціація пляцувки з чимось недобрим виявляється в емоційно заряджених вигуках:

«...А там на Антоновці вони жили'. Якесь там польське було. **Чорт їх там знає!** [А то були такі поляки, що постійно жили, місцеві чи привезені?] Да, да місцеві. Да, були такі поУлякі. Були поУлякі такі, що жили на Антоновці. В нас було пару поляків, пару хатів польських. То в них то стало, то заверуха стала. Наше тоже село ... спалили. На Івана Купала. Рано»¹¹.

¹⁰ Записали М. Качмар та О. Чікало 19.08.2019 р. в с. Заборолі Луцького району Волинської області від Олійника Анатолія Петровича, 1967 р. н., м. Луцьк.

¹¹ Записали М. Качмар та О. Чікало 20.08.2019 в с. Баїв Луцького району Волинської області від Сметани Надії Адамівни 1932 р. н. в с. Баєві Луцького району Волинської області.

Згадки про Антонівку викликають у респонденток негативну реакцію — роздратування, яке виявляється інтонаційно та у фразеологізмах:

[А як українці з поляками там, в Антонівці жили?] **Як кіт з собакою!** Як вони жили!?...¹².

Із оповідей очевидців дізнаємося, що між осадниками і упівцями відбувалися сутички, зокрема, коли останні намагалися взяти під контроль пляцувку. Про це зафіксовано наратив від Зосіма Мельничука:

«Це вже начався [...], сорок третій рік. Уже більш-менш стали свободні. Вже німці боялися навіть в село заглянути. А вже вночі, то не говорити. І образовалися знов оті, польські отряди. Вони називали «пляцувки». Ото в нас тут Антоновка була і за Ківерцями — Пшебраже. Їх обвужили німці добре там. І от, одної ночі вооружений отряд УПА нападає на їх, розбивають...

[Ну, та пляцувка, вона була для чого створена?]

Для охорони самої колонії польської, от.

[Вони тільки охороняли чи йшли ще й на українські села палити?]

Да, да. Ну, вони ж то участували, як наше оце село ото палили, а то то були Антик і Петрик — то були гаварі, які водили їх і палили. Видно от і пішло таке. Не тільки в нас, а ше, може, десь в други'х. Ну ше це пляцівка Антоновська, а ше Пшебражська там ціла армія була польська, там то...»¹³.

На відміну від документальних джерел, оповідач не розкриває причини нападу на Антонівку, однак фіксує інформацію про те, що німці постачали озброєння, щоб руками поляків боротися з українським підпіллям. Повстанців у наративі номінують узагальнено — «наші хлопці», що вказує на сприйняття у народному середовищі, яке маркувало їх як «своїх». На протигагу цьому народна традиція фіксує і конкретизує «чужих», які чинили злочинів проти цивільного населення — «Антик і Петрик». Ціка-

¹² Записали М. Качмар та О. Чікало 20.08.2019 в с. Баїв Луцького району Волинської області від Сметани Надії Адамівни 1932 р. н. в с. Баєві Луцького району Волинської області.

¹³ Записали М. Качмар та О. Чікало 20.08.2019 в с. Баїв Луцького району Волинської області від Мельничука Зосіма Вікторовича 1927 р. н. в с. Баєві Луцького району Волинської області

во, що ці імена зі суфіксами здрібнілості у народному оповіданні, наділені цілком негативним зарядом. Вони мовби додають, а за словами професора Івана Денисюка, «намагнічують» [19, с. 24] цей негатив, спричинений діями персонажів.

Іван Пушук пише, що «в колонії справді утворено «партизанський відділ АК». Із точки зору українських свідків ця «самооборона» відзначилася не так захистом польської людності, як постійними нападами на українські села [8, с. 29].

Леонід Гайдай та Анатолій Олійник розповідають про діяльність осадників з Антонівки:

«Гайдай Л.М.: Та, плящувка була в Антоновці.

Олійник А.П.: І з Антонівки вони всі роз'їжджалися, з Олександровки, з Антоновки, з Антоновки вони всі їхали на це... І з Антоновки вони, з Антоновки вони всі їхали на цей... Їхали. То вони Богушівку палили. Забороль палили поляки. Тоді..... То вони сюди роз'їжались і били всіх наших. В Баєві, там сусіднє село, там тоже туди далше, тоже палили. На Різдво, по-моєму приїхали, були палили»¹⁴.

У наративі драматизм ситуації відтворюється за допомогою нанизання предикативних конструкцій — «роз'їжджалися», «палили», «били» (у значенні «вбивали»), семантика яких з кожним наступним створює враження поступового наростання напруженості ситуації і аж до кульмінації — трагічної розв'язки — вбивства. Зазвичай такі акції відбувалися на релігійні свята (Різдво, Благовіщення, Івана) чи під час весіль, щоб смертність була максимальною. Це надавало особливого цинізму злочинам, бо резонанс від них був максимальним, страх мав стати основним засобом для упокорення.

Концепт «смерть» у його варіантному вияві «**неприродня смерть**» дуже виразно реалізується в наративах про «яму» в Антонівці, про яку згадують колишні мешканці-українці, зокрема Єва Федорівна Романчук та Микола Данилович Боблях:

«Після того, як ми втекли з Антонівки на Липовець, то більше нашої ноги тут, в Антонівці не було. Ми боялися появлятися тут, бо поля-

ки українців, — хто б із них не появився тут, в Антонівці, — вбивали. І — в яму. Ніхто звідси не вертався. В яму вкидали. Рузваль чи Рузаль фамілія того поляка була. Тут жив близько маслозаводу. В нього за клунею була та яма. Поляки туди українців укидали. Хто тільки не їхав Антонівкою, — з українців, — назад не вернувся» [8, с. 288, 291].

Варіант цього мотиву є й у наративі про спалення села Забороль:

«То ще тоді, як, як от поУгоріли, то в нас недалеко сусідів забрали цілу сім'ю: і дочку, і матері, і батька. Десь забрали в якийсь льох, ту, де ті льохи були. А звідти де й шо, хто його знає. Так і поУбили. Так воУни в не вернулися»¹⁵.

Для оповідей про Волинську трагедію мотив «убитих українців скидають в яму» — це типовий сюжетний елемент, який реалізується у багатьох варіантах, зокрема й «убитих скидають у криницю», «убитих скидають в льох». «Яма», «льох» як місце страти, наруги над тілами невинно замордованих українців у народному середовищі вважається місцем неповернення. На противагу образу впорядкованої могили (до прикладу, повстанської), у ній у неналежний спосіб поховано людей. Вона є виявом концепту тотальної «страшної і неправильної смерті», про яку пише О. Кузьменко. Наводячи паралелі з наративами про голодомор, вона зауважує, що «просторові об'єкти та предмети, такі як підвода смерті, могила, яма за підрахунками А. Карбан [20, с. 217] займають 60% усіх «неживих» образів народних оповідань про голодомор, що коду у фольклорі смерть, як всеосяжну. Така змістова та образна установка є спільною для різних циклів історичного фольклору, де фігурує мотив «смерть без похорону» [11, с. 315].

Наративи, темою яких є спалення хутора Липовець, присілку села Забороль неподалік Луцька, також входять до групи оповідань про діяльність плящувки Антонівка.

«Так. Спалили геть, — переповідає Софія Гайдай, — так як і Забороль, так і Омеляник, і Баїв, і Городище. А хутір не спалили Липовець? Насамперед. А шо ж. Ше сьомого квітня спалили.

¹⁴ Записали М. Качмар та О. Чікало 19.08.2019 р. в с. Заборолі Луцького району Волинської області від Гайдай Леоніда Михайловича, 1959 р. н., с. Антоновка (с. Антонівка Луцького району Волинської області); Олійника Анатолія Петровича, 1967 р. н., м. Луцьк.

¹⁵ Записали М. Качмар та О. Чікало 19.08.2019 р. в с. Заборолі Луцького району Волинської області від Гайдай Софії Федорівни, 1931 р. н., с. Забороль Луцького району Волинської області.

[А що вони всіх так палили ті поляки?] А що ж палили? Палили, бо вони ненавиділи українців. Німці... Німець, він не худив хата оУд хати палили. Бо ж люди, хто де були, бачили, то казали, що тее го, що тільки поУляки ходили палили. І грабували, і палили шо, шо тільки...»¹⁶.

Поляки напали і спалили цей хутір, особливо жорстоко розправляючись з її мешканцями. Усна історія села Забороль у часі Другої світової війни свідчить про те, що у цьому селі було активне українське підпілля, що й зумовило не тільки репресії перших «советів», а й спільні каральні німецько-польські акції.

Оповідання про спалення Заборолі зафіксовано від літніх респондентів, зокрема Хілухи Теклі Федорівни (1921 р. н.), яка розповіла:

«А потім німці та поляки почали нападати на наші села. За що?.. В Антонівці до війни жили німці. При Гітлері вони виїхали на Захід. Озброєні поляки зробили там пляцувку. Звідти напали на українців по різних селах. Наші хлопці зібралися, вирішили: «Проучимо». Запалили пару їхніх хат. А вони на другий день поскаржилися німцям до Луцька, наюдили їх і разом з ними стали палити в Заборолі хати безневинних українців. Робили так. Ідуть по хатах, убивають. А вже потім палять, щоб не викликати паніки. Ми відразу втекли до Озденіжа за ліс. Дивимось звідти на південь, де Забороль, бачимо, горить церква. Казали, кого тоді поляки в Заборолі зловили, кидали в вогонь живцем» [8, с. 469].

Респондентка інтерпретує спалення українським повстанцями польських домівок, як закономірний наслідок нападів антонівських осадників на сусідні села. Оповідь ведеться в побутовому ключі («Наші хлопці зібралися, вирішили: «Проучимо»). Зазначений наратив передає гнітючий настрій, який панував у той час на Волині. Оповідь побудована на предикатах «убивали», «палили живцем», які наскрізно повторюються у більшості наративів про події Волинської трагедії.

Дитячі докладні спогади про знищення рідного села та сусіднього — Великого Омеляника записали

від Софії Гайдай. Оповідачка згадує, поведінку німецької окупаційної влади та польських осадників, а також і реакцію на їхні дії українського підпілля:

«...тут німецький був той фільварок. Тут німці вже орендували. Боже, шо вони тут! І худобу забирали в людей, сюди заганяли, і коУго де вже, я знаю, де нападуть на кого, привозили сюди. Тут такі льоУхи були великі! Зачиняли в тих льоУхах. О. Горить той фільварок вже. Якась клуня там гоУріла. Ми там не, не знаю, як там, шо було. Дивимся, вже й та польська кульонія гуристь. Ну хто ж? Хто палив? Видно, ті хлопці вже з УПА палили тее. О.

На ранок, десятої години ранку вже ми були там. Ми втікли звіти, отого брата мого двоюрідного, в Боголюби, через ліс.... О. І ми вже сидимо там в дядька, доУ татового брата ми пішли. Сидимо всі, так дивимся, як дим тако пухне. Хата, значить, зайнялась чиясь. Знов, знов дим. Знов чиясь хата зайнялася.... Начали палити. То як начали звіціво, як допіро та тракторна. І Умиляник спалили. Цілий Умиляник спалили село. І оцю вулицю нашу, і ту другу вулицю, і геть аж туди до, до, як на Торчин дорога йде. Кругом спалили вже. А потім дивимся, вже такий чорний, чорний дим високо так піднявся. Тато кажуть, певно то церква горить. Бо так високо піднявся такий чорний дим. І так і було. Шо, шо підпалили церкву. О. І тее го.

Ми вже там перебули. А ничо не знаєм, шо робиться в селі, бо ж тее го, хто ж туди піде? Шо допіру на ранок вже десь тато пішли в село, о, з мамою сюди. Куго застали де живого, то кідали премо живцем в вогонь і палили¹⁷.

Розповідаючи про спалення, респонденти вводять у свої оповідання образ «диму». Він буває різний: він «пухкає», коли хата зайнялася, він білий, стелиться і має нестерпний запах, коли горить людське тіло, він чорний і піднімається високо, коли горить церква.

У варіанті мотиву про спалення Заборолі злочинні дії поляків розглянуто з особливого ракурсу. Українське цивільне населення не розуміло, чому

¹⁶ Записали М. Качмар та О. Чікало 19.08.2019 р. в с. Заборолі Луцького району Волинської області від Гайдай Софії Федорівни, 1931 р. н., с. Забороль Луцького району Волинської області.

¹⁷ Записали М. Качмар та О. Чікало 19.08.2019 р. в с. Заборолі Луцького району Волинської області від Гайдай Софії Федорівни, 1931 р. н., с. Забороль Луцького району Волинської області.

таке чинять люди, які ще недавно були їхніми сусідами:

«[А що казали люди? Вони бачили, хто палив ті українські хати?]. Пуляки. Пуляки. Німець тільки машиною їхав селом. А пуляки з віхтями худили і палили. Да. Пуляки палили. Бо ше казали, шо ше наша хата довго стояла. Бо тато з пуляками ніколи ни сварилися. Вони завжди, там в нас таке поле було, шо треба було, і глибока дорога, треба було уб'їхати, то зимою, як намете снігу, то полем уб'їжджали. Ту тато ніколи ни сварились, шо вони їхали тудою. О. Завжди з ними добре були. А тее го. А були такі люди, шо сварилися»¹⁸.

Основний акцент оповідачка робить на те, що «тато з пуляками ніколи ни сварилися». Цей мотив за семантичним навантаженням перегукується з варіантами про те, що перед війною українці і поляки в побуті жили мирно, поважаючи одне одного. Він апелює до морального імперативу, який сформулював Кант, але який зі сивої давнини існував у фольклорах різних народів. Це, як пише В. Бодак «золоте правило» — одна з найдавніших моральних заповідей, що міститься в народних прислів'ях, приказках і т. п.: «не роби іншим те, чого не хочеш, щоб заподіювали вони тобі» [21]. На жаль, війна нівелювала такі моральні чинники як взаємна повага, допомога, гідність, переорієнтувавши людей на інстинктивну потребу оборони, збереження свого життя та найближчих.

Варіант мотиву «поляки знищили село» знаходимо в оповіданнях про спалення Баєва, який не тільки свідчить про співпрацю і заохочення польських шпидманів з німецького боку, а й про спільні акції знищення українців:

«[Хто то палив то село одинадцятого грудня?] Одинадцятого? Німці з поляками. Поляки. Більшість — то поляки. Кажуть — то поляки спалили. Це поляки спалили, бо то польське. Ми не знаєм, бо поляки в німецькій формі, і німці, а хто вони, то чорт його знає. Це полякі!»¹⁹

¹⁸ Записали М. Качмар та О. Чікало 19.08.2019 р. в с. Заборолі Луцького району Волинської області від Гайдай Софії Федорівни, 1931 р. н., с. Заборолі Луцького району Волинської області.

¹⁹ Записали М. Качмар та О. Чікало 20.08.2019 в с. Баїв Луцького району Волинської області від Мельничука

Багаторазове повторення етноніма «поляки» використане для уповільнення сюжету з метою акценту на кривдниках. Це збірний типізований образ ворога, який протиставляється образу «наших хлопців», які у народному трактуванні були не тільки борцями за власну державу, а й рятівниками від тих, хто зазіхнув на гідність нації, її незалежність, майно тощо.

Вдалося зафіксувати варіант про спалення ще одного села — Баєва. Існують різні варіанти народної інтерпретації цієї події. За переконанням одних оповідачів, у цьому злочині брали участь польські підрозділи Армії Крайової:

«Но. Поляки з німцями. Як воно називалося? Армія Краєвая. Армія Краєвая»²⁰.

Інший варіант, записаний в Баєві від Івана Душака, подає цілком відмінну версію причин спалення Баєва:

«... Це було НКВД. Це було спеціально НКВД настроєно. Це через шо начала'ся польська різанина. Хлопці були, от дивіться, тут жили пулякі. Їх теж повбивали. Нашо їх було убивати тих пуляків, понімаєте, чи ні? Це, візьміте, хлопці з дівчатами були польськими. Дівчата з нашими були. Це зробили спеціально для того, щоб підняти пуляків проти українців. І ото вони всі начали виступати. Це був спеціальний загін, який був зібраний, з Москви відправлений. І тут вони все хазяювали. І діло в тому, шо потом цей загін пішов в Польщу. І з теї польської сторони, вони там теж вбивали українців і там поляків для того, щоб поляки говорять, шо ми не вбивали українців. Ну, ніхто не вбивав, але діло в тому, шо в нас нема ні одної польської могили. Могили немає»²¹.

Представлені наративи засвідчують вплив багатьох сил на трагедію Волині, що сталася влітку 1943 року. А це діяльність німців та поляків з одного

Зосіма Вікторовича 1927 р. н. в с. Баєві Луцького району Волинської області.

²⁰ Записали М. Качмар та О. Чікало 19.08.2019 р. в с. Великий Омеляник Луцького району Волинської області від Корольчук Тетяни Тимофіївни, 1927 р. н., с. Великий Омеляник Луцького району Волинської області.

²¹ Записали М. Качмар та О. Чікало 20.08.2019 в с. Баїв Луцького району Волинської області від Душака Івана Анаста́сійовича 1950 р. н. в с. Баєві Луцького району Волинської області.

боку, з іншого — спеціально вишколених совєцьких загонів НКВД, які спровокували міжнаціональний вибух. Останній оповідач народжений вже у післявоєнний час. Для його оповідань характерне намагання проаналізувати, пояснити події, про які він чув від старших людей. У його обґрунтуванні наявний дуже слушний аргумент, який змушує задуматися про те, чи не надто польські науковці перебільшують масштаби польських втрат під час українсько-польсько конфлікту на Волині в часі Другої світової війни. Образ могили, чи то радше відсутність об'єкта, з яким він асоціюється, є маркером, що його використовує колективна пам'ять. Як правило, вона концентрується на конкретних «місцях пам'яті» (за П. Нора), якими можуть бути події, географічні точки, будівлі чи ландшафти, що несуть у собі символічне значення. «Місця пам'яті» є головною умовою формування ідентичності певної суспільної групи [22]. Вони покликані формувати уявлення спільнот про самих себе та свою історію. За умови існування в українській культурі культури могил, які є показником етнокультурної присутності на певній території, оповідач зазначає про відсутність польських поховань, які б засвідчили факт мордування українцями свої сусідів-поляків.

Натомість народні оповідання фіксують згадки про масові мордування, а відтак і поховання українців в липні 1943 року:

«Так, але в якому то вже? Сємдесят з чим-то років (тому. — О. Ч.) попалили поУлякі. За гаєм. В нас там шлях такий йде з того боУку аж за селом. На Антоновку, то там село таке було на футорах, пунімаєте, то тамка поУлякі єдного німці..., але там були і полякі, і німці. Рано, може в шість годин, а, може, і раніші, приїхали — сто єдну душу' забили і спалили. За ранок. Ниїхто не стріляв, коб ше стріляв... Тако пішли рано по хатах, ше ж люди всі в хатах були. Пішли рано по хатах, остріляли, а тоді стали палити. Сто єдна душа. Там пам'ятник на мо'гилках»²².

На відміну від усних наративів, жодне історичне документальне джерело не передає атмосфери, яка панувала в той час і сприйняття цієї ситуації людь-

ми. Записуючи наративи про трагедію Заборолі, ми розуміли, що такий засіб увиразнення фольклорного тексту, як гіпербола тут не працює... «За ранок... Сто єдна душа».

Типовим для наративів цього періоду є мотив, який входить до семантичного поля концепту «смерть» — «людей палили живцем»:

«Там, ше на тому першому футорі, то, то людей певне четверо чи п'ятеро живцем вкинули. Там в удної там в хаті була мати тих дітей. Ті діти, ту вуни в тюрмі були. Якось так, шо вуни пунали в тюрму ше за, за суветів були. О. А тее го, а були мати і сестра її була слипая. Живцем кинули в вугонь. І там ше їдних людей живцем. І тут вже в нас, як палили, вже на другий раз, то там от, недалеко церкви сим'ю спалили, живцем вкинули в вугонь. Спалили їх.... А жили в нас такі, фамілія їхня польска була — Тишецькі. Не знаю, чи вони в нас, може, де чоловік був поляк. Може... Я їх не знаю. Але діти зо мною, двоє були, близнята, ходили зо мною в один клас. Борис і Галя. О. То Тишецькі їх фамілія була. А люди думали, шо то вже вони так, як то ду пуляків, такі якісь паньцькувати були люди. Думали, шо. Та й збігалися туди до теї в клуню, поназбігалися. Було сімнацить людей. Таких, поблизьких сусідів. Прибігли. ПоУпалили ту клуню і живцем ті люди всі геть тамка поУгоУрили в теї клуні»²³.

Зафіксовані наративи не відзначаються фігуральністю вислову. У них переважає інформативний стиль. Драматизм викладу досягається переліченням дієслівних конструктивів, які описують поневір'яння людей, а головно дітей, які врятувавшись зі «совєцької» катівні, згоріли живцем у власній клуні. Вражає і число людей «сімнацить», які одноментно загинули страшною смертю.

Виявом найбільшого цинізму ворога було спалення церков, нищення ікон, які почалися ще в кінці тридцятих років ХХ століття на Холмщині, а згодом ці акції перекинулися і на Волинь. Це не було пов'язане з релігійною нетерпимістю, а радше з тим, що церковні діячі різних релігійних конфесій підтримували діяльність українського підпілля та всіляко протисто-

²² Записали М. Качмар та О. Чікало 20.08.2019 в с. Баїв Луцького району Волинської області від Сметани Надії Адамівни 1932 р. н. в с. Баєві Луцького району Волинської області.

²³ Записали М. Качмар та О. Чікало 19.08.2019 р. в с. Заборолі Луцького району Волинської області від Гайдай Софії Федорівни, 1931 р. н., с. Забороль Луцького району Волинської області.

яли переходу своїх прихожан до римо-католицького костела [14, с. 178]. «Ще раніше, влітку 1938 р., — пише Ярослав Ісаєвич, — відбулися події, які, на думку багатьох українців, започаткували незворотну ескалацію насильств у польсько-українських відносинах. Йдеться про акцію нищення поліцією і місцевою польською владою церков та каплиць на суміжній з Волиню Холмщині [23, с. 32—44; 24, с. 381—396, 401]. Це супроводжувалося знущаннями озброєних ватаг над православними селянами, щоб насильно змусити їх перейти на католицизм... Відомо, як провокує ворожість людей те, що сприймається як несправедливість щодо їхньої релігії. Терор — це не тільки вбивства, це й насильство, знущання всупереч засадам права і моралі. Тому є всі підстави вважати акцію нищення церков виявом терору, тим більш обурливого, що здійснюваного державою» [15, с. 24].

Тому й виникли народні наративи про спалення церкви в Заборолі. Вони дещо зредуковані з огляду на те, що оповідачі більше фокусуються на різних обставинах. До прикладу, Софія Гайдай та її внучка розповідають про знищення церкви, але звертають увагу на те, що люди не відступилися від святині і служили Літургії на руїнах:

«[Внучка Софії Гайдай: А церква вже була спалена тоді?] А вже воуна була без накриття, тіко так правилось. [Внучка: Під голим небом]. Під голим небом була церква. Вже вуна спалена була в сорок третьому році. Да ж. Вона в сорок третьому спалена. То було в сорок шостому. Там поставили якогось стола, ікони зносили люди. І батушка був, і правив тамечка.

[То поляки спалили церкву?]. Поляки. Поляки спалили»²⁴.

Інший варіант, записаний в сусідньому селі Великому Омелянику:

«Тая церква... Люди... Спалили поляки. А вже як прийшли совети, то їден чоУлоУвік такий був діловий, шо віродив ту церкву. О.»²⁵.

²⁴ Записали М. Качмар та О. Чікало 19.08.2019 р. в с. Заборолі Луцького району Волинської області від Гайдай Софії Федорівни, 1931 р. н., с. Забороль Луцького району Волинської області.

²⁵ Записали М. Качмар та О. Чікало 19.08.2019 р. в с. Великий Омеляник Луцького району Волинської області від Корольчук Тетяни Тимофіївни, 1927 р. н., в с. Великий Омеляник Луцького району Волинської області.

Ці наративи об'єднує вказівка на узагальнених виконавців злочину, яких ідентифікували переважно за мовною ознакою — «були в німецькій формі, але говорили по-польськи», яка є не випадковою, адже майже усі підпали польськими шудманами українських сіл були під керівництвом німецької адміністрації (якщо не брати до уваги діяльність АК). Як зазначає Ярослав Ісаєвич «в тодішній ситуації польське населення відповідалось за «німецько-українські» акції приписувало українцям, а українці винними за «німецько-польські» вважали головно поляків» [15, с. 38]. Також ці наративи об'єднує спільна ідея продовження життя та служіння вічному — Богові.

Оповідання про спалення храму часто розповідають разом з наративом про знищення ікон та покарання кривдників вищою силою. Так, записуючи в околицях Луцька, ми натрапили на переказ про те, як Бог покарав чоловіка, який розстріляв ікону Богородиці, коли поляки палили церкву у Заборолі:

«А церкву як палили, то там ніхто ни бачив, ніхто ни знає. Але вже на другий рік мама були в Луцьку, а полька, ну вона жила тутка, маму знала, мама її знала. А мама бачить, шо вона йде, веде чулувіка під ручку свого. Слипий. О. Мама питає. Кажуть: «Пані Петруньова, а шо ж то таке? Шо він не бачить?» А вона каже мамі, каже: «А он счеляв Матку Боску, як церкву палили». І каже: «Пан Буг покарав! І він вслеп». О. То ми тільки з того дозналися, шо то він стреляв в Матір Божую. О. І так він вслеп»²⁶.

Для українського фольклору характерна християнська релігійність, про що свого часу писав М. Грушевський [25, с. 5], яка у народних наративах підкріплена давньою вірою у чудесне. Вона притаманна для народної оповідної традиції, як казкової, так і неказкової. Не зважаючи на те, що народна проза ХХ століття тяжіє до реалізму та інформативності, культ Богородиці виразно простежується у наративі про чудесне покарання за розстріл ікони. Цей мотив притаманний фольклорним оповіданням з різних територій, зокрема з Поділля. Про це пише Сергій Єфремов у своїх щоденниках за 1923—1929 роки: «В Лаврі одне з приміщень обернули на клуб. Тре-

²⁶ Записали М. Качмар та О. Чікало 19.08.2019 р. в с. Заборолі Луцького району Волинської області від Гайдай Софії Федорівни, 1931 р. н., с. Забороль Луцького району Волинської області.

ба було зняти й винести важку ікону. Коли знімали, то одна дошка впала і гострим цвяхом вгородилася в присутнього комуніста» [26, с. 57—58]. Виникнення наративів цієї тематики, — як зазначає сучасний дослідник фольклору чудес В. Дяків, — пов'язують з антицерковними та антирелігійними рухами [27, с. 72], притаманними, як польській владі, так згодом і «совецькій».

Висновки. Отже, у статті розглянуто народні наративи, які актуалізують історичні події, обставини суспільного життя на Волині у кінці 1930-х — на початку 1940-х років. Вони відтворені крізь призму особистого досвіду оповідачів-учасників, свідків чи ретрансляторів інформації. Виникнення цих народних оповідань зумовлене драматичними обставинами, у яких опинилися мешканці межових територій, на яких зішлись інтереси багатьох загарбників, а також українського підпілля. Проаналізовано народну прозу про життя українців та їхніх сусідів до початку війни, передумови конфлікту, діяльність АК, пляцувок та української самооборони, знищення сіл та їхніх мешканців, реакцію на насильство.

Основою для аналізу цього матеріалу обрано часопросторову систему координат; виокремлено традиційні для фольклорних творів воєнної тематики концепти («війна», «опір», «гідність» і т. ін.) та бінарні опозиції: колись/тепер, свій/чужий, смерть/життя, добрий/злий, високе/низьке та інші. Окреслено головні семантичні згустки, які реалізуються через низку мотивів, варіанти яких зафіксовано на різних територіях Волині. Застосування такого підходу є цілком виправдане для фіксації та опрацювання певних семантичних полів народного епосу українців про національно-визвольні змагання і Рух Опору ХХ століття.

У ході дослідження з'ясовано, що для стилістики народних оповідань характерний інформативний виклад, який мінімізує використання художніх засобів. Драматизм оповіді досягнуто за допомогою нашарування предикативних конструкцій, які формують сюжетний каркас наративів. Це пов'язане з фіксацією творів на різних етапах трансмісії. На початковій стадії — це наративи-меморати, записані від найстарших інформаторів, які були безпосередніми учасниками подій. Це і розповіді свідків, своєрідних літописців-спостерігачів, а також сюжетно оформлені оповідання про події зазначеного часу, зафіксо-

вані від дітей осіб, які пережили воєнне лихоліття. Вони знають про них не тільки з розповідей батьків. Дуже часто крушини родинного усного епосу спонукали їх до ознайомлення з документальними джерелами чи науковими працями, тому покоління, яке транслює ці зразки народної прози часто вводить локальні події, описані у них, у ширший соціальний, історичний чи політичний контекст.

Представлена розвідка не претендує на вичерпність. Вона потребує подальшого розпрацювання, розширення та поглиблення. Це початковий етап більшого дослідження фольклорної пам'яті про події на Волині першої половини ХХ століття.

1. Каліщук О. *Волинь'43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті*. Львів, 2020. 525 с.
2. Каліщук О. *Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурси: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. НАН України; Ін-т українознавства імені Івана Крип'якевича; Ін-т народознавства*. Львів: [б. в.], 2013. 24 с.
3. *Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. Відп. ред. та упоряд. В.М. В'ятрович. Т. 1. Війна під час війни. 1942—1945. 792 с.; Т. 2. Війна після війни. 1945—1947*. Львів, 2011. 576 с.
4. Качмар М.Б. Трагедія Красного Саду в народній прозі українців. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2020. № 1. Ч. II. С. 204—220.
5. Демедюк М. Міжетнічна взаємодія у фольклорній прозі Волинського Полісся про події 40—60 рр. ХХ ст. *Народознавчі зошити*. 2019. № 4 (148). С. 898—905.
6. Чікало О. Народна проза про українсько-польські взаємини напередодні Другої світової війни (на матеріалах з Горохівського району Волинської області). *Народознавчі зошити*. 2020. № 3 (153). С. 558—562.
7. Бріцїна О. *ХХ сторіччя в усній історії українців (нотатки до питання про історизм фольклору). У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод та джерело*. Харків, 2010. 248 с.
8. Пушук І. *Волиняни про «Волинь-43»: українська пам'ять про польську експансію на український північний захід у 1938—1944 рр.: усноісторичні свідчення (Волинська область, Рівненська область, Південна Волинь (Кременеччина), Берестійщина, Підляшшя, Холмщина)*. Луцьк, 2018. Ч. 2. 1116 с.
9. Грінченко Г.Г. *Усна історія — теорія, метод, джерело. Невизначене. Усні історії остарбайтерів*. Авт.-упоряд., ред., вступ, ст. Г.Г. Грінченко. Харків: Райдер, 2004. 236 с.

10. Мишанич С. Біля джерел народної прози. *Фольклористичні та літературознавчі праці*. Донецьк, 2003. Т. 1. С. 303.
11. Кузьменко О. *Драматичне буття в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн)*. Львів, 2018. 728 с.
12. Гудь Б. *Волинська трагедія: ненависть українців до поляків формувалась десятиліттями. Передумови і мотиви*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/volynska-trahediya-polyaky-ukrayintsi-dyversanty-bandy/31352114.html>.
13. Коваль М. *Фольксдойч. Малий словник історії України*. Відпов. ред. В.А. Смолій. Київ: Либідь, 1997. 464 с.
14. Олійник Ю.В., Завальнюк О.М. *Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941—1944 рр.)*. Хмельницький, 2012. 320 с.
15. Ісаєвич Я. *Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки. Волинь і Холмщина 1938—1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади*. Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич. Львів, 2003. 813 с.
16. *Українська повстанська армія*. URL: <https://uin.gov.ua/informaciyni-materialy/viyskovym/ukrayinska-rovstanska-armiya>.
17. Ухач В.З. «Важкі» питання українсько-польських відносин у 1942—1944 роках: візії сучасних українських істориків. *Архіви України*. 2017. № 5—6. С. 189—198.
18. Бігун І. «Геноцид» замість уроку історії. *Факти, які не вписуються у польську версію Волинської трагедії*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2016/11/19/149334/>.
19. Денисюк І. Національна специфіка українського фольклору. *Слово і час*. 2003. № 9. С. 16—24.
20. Карбан А.А. *Образи в усних народних оповіданнях про голодомор 1932—1933 рр.: трансмісія традиції. Літературознавчі студії*. Київ, 2015. Вип. 1 (1). 350 с.
21. Бодак В. *Християнський моральний імператив: культуротворчі можливості*. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/20443/03_Bodak.pdf?sequence=1.
22. Семенець О. *Місяця пам'яті*. URL: <http://mcm.tilda.ws/memory>.
23. *Депортації українців та поляків: кінець 1930 — початок 1950-х років*. Упоряд. Ю.Ю. Сливка. Львів, 1998; *Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади*. Т. 1—3. Львів, 1996—2003. Т. 1. 1996. С. 32—44.
24. Пастернак Є. *Нарис історії Холмщини і Підляшшя*. Вінніпег, 1968. 466 с.
25. Грушевський М.С. *Історія української літератури: в 6 т., 9 кн. Т. 4. Кн. 2*. Упоряд. Л.М. Копаниця; приміт. С.К. Росовецького. Київ: Либідь, 1994. 320 с.
26. Єфремов С. *Щоденники, 1923—1929*. Київ, 1997. 848 с.
27. Дяків В. *Фольклор чудес у підрадянській Україні 1920-х років*. Львів, 2008. 252 с.

REFERENCES

- Kalischuk, O. (2020). *Volyn' 43: historiographical knowledge and a crooked mirror of memory*. Lviv [in Ukrainian].
- Kalischuk, O. (2013). *Ukrainian-Polish confrontation in Volhynia and Galicia during the Second World War: scientific and social discourses (Dr. hist. sci. diss. abstr.)* [in Ukrainian].
- (2011). *Polish-Ukrainian relations in 1942—1947 in the documents of the OUN and UPA*. Lviv [in Ukrainian].
- Kachmar, M. (2020). The tragedy of the Red Garden in the folk prose of Ukrainians. *Bulletin of Zaporizhia National University. Philological sciences, 1 (II)*, 204—220 [in Ukrainian].
- Demediyuk, M. (2019). Interethnic interaction in the folklore prose of Volyn Polissya about the events of 40—60 years of the twentieth century. *The Ethnology notebooks, 4 (148)*, 898—905 [in Ukrainian].
- Chikalo, O. (2020). Folk prose on Ukrainian-Polish relations on the eve of World War II (based on materials from the Gorokhiv district of Volyn region). *The Ethnology notebooks, 3 (153)*, 558—562 [in Ukrainian].
- Britsyna, O. (2010). *Twentieth century in the oral history of Ukrainians (notes on the historicism of folklore)*. In *Search of one's own voice: oral history as a theory, method and source*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Pushchuk, I. (2018). *Volynians about «Volyn-43»: Ukrainian memory of the Polish expansion to the Ukrainian northwest in 1938—1944: oral historical evidence: Volyn region, Rivne region, Southern Volyn (Kremenets region), Brest region, Podlasie, Kholmshchina*. Lutsk [in Ukrainian].
- Grinchenko, G. (Ed.). (2004). *Oral history — theory, method, source. Unimaginative. Oral stories of ostarbeiters*. Kharkiv: Ryder Publishing House [in Ukrainian].
- Myshanych, S. (2003). *Near the sources of folk prose. Folklore and literary works (Vol. 1)*. Donetsk [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O. (2018). *Dramatic life in Ukrainian folklore: conceptual forms of expression (the period of the First and Second World Wars)*. Lviv [in Ukrainian].
- Hud, B. *Volyn tragedy: hatred of Ukrainians for Poles was formed for decades. Prerequisites and motives*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/volynska-trahediya-polyaky-ukrayintsi-dyversanty-bandy/31352114.html> [in Ukrainian].
- Koval, M. (1997). *Volksdeutsch. Small Dictionary of the History of Ukraine*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Oliynyk, Y., & Zavalnyuk, O. (2012). *Nazi occupation regime in the general district «Volyn-Podillya» (1941—1944)*. Khmelnytsky [in Ukrainian].
- Isaevich, J. (2003). *Kholm-Volyn tragedy, its preconditions, course, consequences. Volyn and Kholmshchyna 1938—*

- 1947: *Polish-Ukrainian confrontation and its echoes. Research, documents, memoirs*. Lviv [in Ukrainian].
- Ukrainian Insurgent Army*. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/viyskovym/ukrayinska-povstanska-armiya> [in Ukrainian].
- Uhach, V. (2017). «Difficult» issues of Ukrainian-Polish relations in 1942—1944: visions of modern Ukrainian historians. *Archives of Ukraine*, 5—6, 189—198 [in Ukrainian].
- Bihun, I. «Genocide» instead of a history lesson. *Facts that do not fit into the Polish version of the Volyn tragedy*. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2016/11/19/149334/> [in Ukrainian].
- Denisyuk, I. (2003). National specifics of Ukrainian folklore. *Word and time*, 9, 16—24 [in Ukrainian].
- Karban, A. (2015). *Images in oral folk tales about the Holodomor of 1932—1933: transmission of tradition. Literary studies* (Issue 1 (1)). Kyiv [in Ukrainian].
- Bodak, V. *Christian moral imperative: cultural opportunities*. Retrieved from: http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/20443/03_Bodak.pdf?Sequence=1 [in Ukrainian].
- Semenets, O. *Places of memory*. Retrieved from: <http://mcm.tilda.ws/memory> [in Ukrainian].
- Deportations. Western lands of Ukraine in the late 30's — early 50's. Documents, materials, memoirs (1996—2003)* (Vol. 1, pp. 32—44). Lviv [in Ukrainian].
- Pasternak, E. (1968). *Essay on the history of Kholm and Podlasie*. Winnipeg.
- Hrushevsky, M. (1994). *History of Ukrainian literature* (Vol. 4, book 2). Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Efremov, S. (1997). *Diaries, 1923—1929*. Kyiv [in Ukrainian].
- Dyakiv, V. (2008). *Folklore of miracles in sub-Soviet Ukraine in the 1920s*. Lviv [in Ukrainian].